

РАШИД АФАНДИ

Венгриялик Армин Вамберининг дарвиш киёфасида Рашид афанди, Рашид хожи номлари билан бизнииг юртимиз бўйлаб килган сафарига 125 йил тўлди.

Мана, ўтган 125 йилдан бери можаристонлик бу сайёхнинг номи жахон халклари энциклопедия, комусларидан тушмайди, унинг ёзиб колдирган китоблари хануз европаликлар томонидан кизикиб ўқилади, ўрганилади. Унинг ўзи хакида ўнлаб китоблар ёзилган, филмлар кўйилган. Бунинг боиси нимада? Армин Вамбери ким бўлган?

Армин Вамбери 1832 йилнинг 19 март куни Дунай оролларида бирига жойлашган кичик венгер шаҳри Дуна шердахелида яхудий оиласида тугилган. 12 ёшгача кишлок мактабида ўқийди, сўнг Авлиё Георгий гимназиясига киради. 16 ёшида у можор, лотин тилларидан ташкари, франтсуз, немис, инглиз хамда скандинавия тилларини яхши билган, рус ва бошка славян тилларидан хабари бўлган. Ота-онаси эрта вафот этганлиги сабабли, у ёшлигидан мехнатдан кочмади.

Тил ўрганишга кизикиш Вамберида эрта бошланган, Гарб ва Шарк тилларини ўрганиш унинг учун бир орзу бўлган. Вамберининг иккинчи яна бир орзуси бор эди - у венгер тилининг келиб чиқиши, унинг Шарк тиллари билан алоқасини аникламокчи эди. Ўша вақтлари ва ундан кейин хам, бир канча олимлар венгер (можор) уруги Ўрта Осиёдан ёки Бошкирд текислигидан кўчиб келган деган тахминни олга суришган. А. Вамбери ёшлигидан бу жумбокка жавоб ахтариб, Ўрта Осиёни кўриб кайтганидан сўнг, унга жавоб топгандек бўлади. У ёзади: Биз Осиёда тургун бўлиб қолиб кетган уругларимизни кидиряпмиз, деган фикр хатодир... Биз ўз тилимизнинг этимологик тузилишини аниклашга ҳаракат киламиз, аниқ маълумот олиш учун кардош шеваларга мурожаат этамиз (Ўрта Осиё бўйлаб саёхат, СПб., 1865, 1-бет).

Маълумки, венгер тили олтой тиллари оиласига киради. А. Вамберининг орзуи венгер тилини олтой тиллари оиласининг фин-угор гурухларигами ёки туркий тиллар гурухига киришини аниклаш эди. Шу мақсадда, маълумотли бўлганидан сўнг, у 1852 йили Осиё мамлакатларидан энг яқини Туркияга йўл олади. У ўша йиллари Истанбулга кўчиб ўтиб, ўзига тўқ турк оилаларида гарб тиллари, асосан франтсуз тилидан дарс бера бошлайди. Аввал Поша Хусайн Доим хонадонида, сўнгра дўсти ва маслахатчиси Мулла Ахмад афанди таъсирида деярли усмонли турк киёфасига киради хамда Фуод поша идорасига ишга ўтади. «Бир неча йил турк хонадонларида бўлишим, ислом мактабларига ва китоб дўконларига катнаб юришим», деб эслайди А. Вамбери, «мени тезда туркка, хатто афандига айлантириб кўйди». Истанбулда А. Вамбери турк тили, эски ўзбек тилидан ташкари, араб, форс тилларини кунт билан ўрганади, ислом дини конун-қоидалари билан мукамал танишади ва натижада, ислом динидан олган билими бир мулланинг билимидан ортик бўлади. Буларнинг устига 1858 йили Немисча-туркча лугат (тахминан 14 минг сўзли), 1860 йили эса Чигатойча (эски ўзбекча) - немисча лугат (тахминан 40 минг сўзли) тузиб, Истанбулдаги нашриётларда чоп эттиради.

А. Вамберининг бу ишлари Ўрта Осиёга режалаштираётган саёхатининг бошлангич босқичи эди.

Тилларни ўрганишдаги менинг муваффакиятларим, деб хотирлайди у, Шарк бўйлаб саёхатни давом эттиришим учун мени рухлантирди. Мен Ўрта Осиё бўйлаб саёхат қилишга бел боғлар эканман, афанди киёфасини саклаб қолишни ва Шаркка шу мамлакатларнинг табиий фуқароси сифатида кириб боришни тўғри деб ҳисобладим. Ўз режасини амалга ошириш мақсадида А. Вамбери 1863 йилнинг бошида Техронга келади. Эрон пойтахтидаги Туркия элчихонаси бошлиғи уни яхши қабул қилади ва Ўрта Осиёга дарвиш киёфасида амалга оширилади саёхат режаларини ишлаб чиқа бошлайдилар. Бу режа бўйича, А. Вамбери Маккадан келаётган ҳожилар қарвони билан Ўрта Осиёга кириб бориши лозим эди. Армин Вамберининг исм-шарифи ўзгартирилади, энди у Рашид афанди номи билан яшашга мажбур эди. Кейинчалик қарвондагилар уни Рашид хожи деб ҳам атайдилар.

27 март куни Туркиянинг Техрондаги элчиси Рашид афандининг Ўрта Осиё бўйлаб сафари олдидан катта зиёфат беради...

1863 йилнинг 28 март куни Маккадан қайтаётганлар билан бирга кечкурун Рашид афанди дарвиш киёфасида хали бизга номаълум минг хил ҳаёллар, минг хил режалар билан юртимиз томон кела бошлайди.

ВАМБЕРИ ЎЗБЕКЛАР ЮРТИДА

1863 йил 29 май куни А. Вамбери қўшилиб олган қарвон Хева хонлиғи тупроғига қадам қўяди. 30 май куни Хева яқинидаги қишлоқда дам олишади. А. Вамбери: 30 май куни биз ўзбек қишлоғига кириб келдик. Бу қишлоқ аҳолиси мен қўрган биринчи ўзбеклар эди; «улар жуда ҳам ажойиб инсон эканлар», - деб ёзади дафтарига (63-бет).

Хевани қўрган Вамбери хайратда қолади. «Мен аввал Хеванинг шунчалик чиройлилигини сахро билан қиёсдан бўлса керак, деб ўйлар эдим. Йўқ, йўқ! Хеванинг атрофидаги баланд тераклар, соя ташлаб турган кичик ховлилар (асл нусхада ҳам хавли сўзини ишлатади - Х. И.), қўм-қўқ яйловлар ва тўкин-сочин далалар ҳозир ҳам, - Европанинг гоят гўзал ерларини қўрганимдан кейин ҳам, - мен учун энг чиройли бўлиб туюляпти» (64-бет).

Амударёнинг суви хақида биз кўп ривоят ва ҳақиқатларни эшитганмиз. А. Вамберининг ёзганлари хақиқий далилларга қўшилган бир далилдир: «Дунёда бунга ўхшаш бошқа дарё йўқ, муборак Нил дарёси ҳам бундай эмас дейишарди. Мен бўлсам, бу дарё сувининг тотлилиги сувсиз чўлдан чиқиб, унинг қирғоқларида ором олиш натижасида бўрттириб айтилган гап бўлса керак, деб ўйлардим. Бироқ кейинчалик бунинг ҳатолиғига ишондим. Аминманки, мен билган дарёлар ичида суви энг ширини, бу - Амударё сувидир» (78-бет), деб гувоҳлик беради мижоз сайёҳи.

А. Вамберининг ёзишича, «Хеванинг тупроғи бой, у бугдой, шоли, ипак, пахта қогози, сифатли қизил бўёқ олинадиган рўён номли илдизи билан шухрат қозонган. Хеванинг мевалари шундай яхшики, унга тенг қиладиган меваларни Эрон ва Туркиядангина эмас, балки Европанинг ўзидан ҳам топиб бўлмайди. Айниқса, Хазорасп олмалари, Хеванинг нок ва анорлари тенги йўқ, ажабтовур қовунлари жуда ҳам яхши. Унинг қовунлари Пекингача маълум. Айтишларича, Осмон салтанатининг султони вақти-вақти билан Урганч қовунларини хушлаб қолар экан. Бу қовунлар Россияда ҳам юқори баҳода

сотилади. Бир арава кишки ковунга бир арава шакар тўлашади» (170-бет).

Яна бошка бир китоб - Ўрта Осиё очерклариди А. Вамбери Хева ковунлари хусусида тўхталиб, уларни юкори баҳолайди: «Хева ковунларига ўхшаш ковунларни сиз Осиёдагина эмас, балки бутун ер юзида тополмайсиз. Уларнинг ширинлиги тўгрисида европалик хатто тасаввур ҳам килолмайди. Улар шу даражада ширин ва хушбўйки, огизда эрийди; агар улар нон билан ейилса, бизга табиат инъом этган энг яхши таом шу бўлади» (226-бет). А. Вамбери 10 та тезпишар, 5 та кишки ковуннинг навларини санаб, уларни таърифлайди.

А. Вамбери ўзбек пахтасига алохида эътибор берган. Вамберининг 125 йил аввал чиқарган хулосасига кўра, Ўрта Осиё пахтасининг келажаги катта. «Туркистон пахтаси хинд, эрон ва миср пахтасидан яхши, кўпларининг фикрича, у машхур америка пахтасидан қолишмайди» (229-бет). А. Вамберини ташвишга солган масала - Ўрта Осиё пахтасини фақат биргина Россия йилдан-йилга кўпроқ харид қилиши. Вамбери бу масалада ҳам ўта синчковлик билан иш тутган. У 1840-1860 йиллар давомида Бухоро амирлиги ва Хева хонлигидан Россия сотиб олган пахтанинг миқдори ва нархи билан қизиққан ва бунинг жадвалини тузган. А. Вамбери жадвалидан кўринадики, ўзбек пахтасининг Россияга қилиши 1840-1850 йилларга нисбатан 1853-1860 йиллари икки марта ошган. Биргина Бухоро амирлигидан Россия 1840-1850 йиллари 2.065.679 фунт стерлинглик пахта сотиб олган бўлса, 1853-1860 йиллари 4.237.772 фунт стерлинглик пахта олган (231-бет).

Туркистон ўлкасининг қазилма бойликлари тўгрисида ҳам А. Вамбери анча кенг ва ҳақиқатга яқин маълумотлар келтирган. «Мен шундай хулосага келдимки», деб ёзади у, «Туркистон бойлиги кам ўлкалардан эмас. Уни (Туркистонни - Х. И.) кум гардишли олмос, деб бежиз айтишмайди. Келажакда Ўрта Осиё ҳақиқатан ҳам муҳим аҳамият касб этади ва Шарк мамлакатлари ўртасида энг кўзга кўринарли ўринни эгаллайди» (238-бет).

Янги Урганчда етиштириладиган пахта, А. Вамберининг ёзишича, энг сифатли, Хазорасп пилласидан олиннадиган ипак бутун Хева хонлигида энг қимматли ҳисобланади, Гурланда энг яхши шоли ўстирилади. Бухоро ва Кўконда ҳам шундай.

А. Вамбери Туркистоннинг ўсимлик дунёси таърифига катта эътибор берган. Хар бир ўсимликнинг навларини, қанчадан ҳосил беришини кўрсатиб ўтади ва Европа билан қиёслайди. Бухоро бугдойи энг сифатли саналади, у узун ва ингичка қизил рангли дон беради. Бу бугдой ундан Бухоро шаҳрида шухрат қозонган нон ёпишади. Бу бугдой ҳамма ерда ширмой номи билан шухрат қозонган. Гуруч бу ерларда жуда ҳам мўл; жўхори учала хонликда ҳам кўп экилади. Мойли экинлардан қунжут бу ерда яхши ўсади ва кўп мой беради. Зигирдан олиннадиган мой овқатга ишлатилади. Пахтанинг чигитидан олиннадиган ёғ овқатга ишлатилмайди, деб таъкидлайди А. Вамбери (223-бет).

Бир нарсани олдиндан айтиб қўйишимизга тўғри келади: шаҳар-қишлоқларимиз, халқимиз, бизгача барча ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, юртимизнинг географик ва стратегик мавқеи ҳақида А. Вамбери ўз асарларида деярли ҳақиқатни ёзишга ҳаракат қилади. Унинг вазифаси Ўрта Осиёнинг географик, сиёсий, ижтимоий мавқеини тўғри баҳолашдан иборат эди. Уни Ўрта Осиёга юборганларга шу керак эди. У ўз вазифасини аъло даражада бажаради. Биз учун А. Вамбери ёзиб қолдирган халқимизнинг ўтмиш ҳаётига оид хар бир тарихий далил қимматлидир.

Бухоро дўконларида А. Вамбери чойнинг 16 хилини кўрган ва уларнинг номини ўз ён дафтарига туширган. Уларнинг айримлари мана булар: қирқма, ахбор, ок қуйрук, кора чой, сепет чой, ишбоғлу, гулбўй, пошун, мушук кўз, лонка (94-бет).

А. Вамберининг ўлчовича, ўша вақтлари Самарқанд сахни жихатидан Техронга тенг

бўлган, лекин уйлар узокрок жойлашган, катта бинолар эса яхши ерларга курилган (112-бет).

А. Вамбери Карши шахрида факат уч кун турган бўлса-да, у ердан хам кўп далиллар тўплаган. Карши кадимги Нахшабдир, деб ёзади у, ўзининг мавкеи ва савдо ахамияти жихатидан Бухоро амирлигида иккинчи шахар саналади. Агар сиёсий тўс-тўполон монелик килмаганда эди Карши, Бухоро, Кобул ва Хиндистон билан бўладиган савдо-сотикда мухим ахамият касб этарди. Вамберининг саногига кўра, ўша вақтда Каршининг ахолиси 25 минг, асосан ўзбеклар бўлган ва улар амир аскарларининг асосини ташкил этган (114-бет).

ВАМБЕРИНИНГ ЮРТИМИЗДАН ЧИКИБ КЕТИШИ

Карши А. Вамбери бўлган охирги бизнинг шахримиз эди. Бу шахарда уч кун тургач, у Амударёни кечиб ўтиб, Хиротга йўл олади.

1863 йил 15 ноябр куни Хиротдан 2000 кишилик карвон билан Машхадга караб жўнайди. Ўн икки кун йўл юриб, 27 ноябр куни Машхадга етиб келади ва бу Эрон шахрида биринчи килган иши - Машхад шахрининг губернатори бўлиб турган инглиз полковниги Долмаж кабулида бўлади. Мана шу кундан бошлаб Рашид афанди ўзининг дарвиш никобини олиб ташлаб, яна Армин Вамбери киёфасига киради. Инглиз полковниги Долмаж уни 1863 йил 25 декабр кунигача мехмон килади. Вамберининг ўзи икром бўлишича, янги йил - мавлудни мехмондўст полковник билан ўтказиб, 1863 йил 26 декабр куни Техронга караб юради. Бу сафар у карвонсиз, ўзбек йўлдоши мулла Исхок билан отда йўлга чикади. А. Вамберидан у тўплаган Ўрта Осиёга оид дастлабки маълумотлар билан танишган инглиз полковниги Вамбери ва мулла Исхокни икки яхши от ва етарли йўл анжомлари ва харажат билан таъминлайди.

1864 йил 20 январ куни А. Вамбери ва мулла Исхок Техронга етиб келишади: «Кўринишим кулгили ва аянчли бўлишига карамай, мен Туркия элчихонасига шошилдим. Инглиз элчихонаси эса, мени хушмуомалалик ва самимият билан кутиб олди», деб хотирлайди А. Вамбери (146-147-бетлар). Чиндан хам, Буюк Британиянинг Эрондаги элчиси Алисон, унинг икки секретари Томсон ва Вотсон Вамберига илтифот кўрсатишади ва Англияга етиб бориши билан Ўрта Осиё хотираларини босиб чикаришда ёрдам беражакларини билдиришади.

Бу ерда бир нарсага эътибор бериш керак: ҳеч бир элчихонадаги учрашувда Вамберининг йўлдоши мулла Исхок иштирок этмайди. А. Вамберини элчилар, инглиз-харбийлари кабул килиб, унга илтифот кўрсатишаётганда, мулла Исхок Маккага олиб бормокчи бўлган ўз хамрохини карвонсаройларда кутиб ўтирар эди.

Техронда А. Вамберини Эроннинг ёш шохи Назриддин хам кабул килади. «Ёш Назриддиншоҳ мени богда кабул килди», - деб эслайди Вамбери. - «У мендан (Ўрта Осиёлик) хамкасблари, хонликлар хакида сўради. Мен уларнинг сиёсий ахволи танглигини айтдим. Ёш шоҳ ёнида ўтирган вазирига ўн беш минг аскар билан биз уларнинг хаммасини енгардик», деди (147-бет).

А. Вамбери Техронда икки ой тургач, 1864 йил март ойида Истанбулга караб йўлга

тушади. Истанбулда хамаси бўлиб уч соат (!) бўлади, бироқ шу вақт ичида ҳам дипломат барон Фон-Прокаш-Остен билан учрашади ва ундан ўзи тўплаган маълумотларни қандай ишлаб чиқиш хақида маслаҳат олади. Истанбулдан сўнг ўз ватани Венгрия пойтахтига ўтади. Ўша вақтлари Венгриянинг пойтахти бўлган Пештда мулла Исхокни дўстлари қўлига топшириб, яққа ўзи Лондонга - уни кутиб туришган шаҳарга йўл олади. А. Вамбери Лондонга 1864 йил 9 июл куни кириб келади. «Мен ватанимда ҳам кўп турулмадим, чунки Англия қироллик география жамаиятига ўз хисоботимни олиб боришга шошилаётган эдим», дея ўзини оқлашга уринади А. Вамбери (148-бет). Вамбери «Ўрта Осиёга қилган сафарининг асл моҳияти тўғрисида сафарининг асл сирини, моҳияти фақат икки кишига аён эди», деб ёзади, лекин қимлар бу сафарининг сириндан воқиф бўлганлиги хақида оғиз очмайди.

ВАМБЕРИНИНГ «ХИСОБОТ»И

Тарихдан маълумки, XIX юз йилликнинг ўрталари инглизлар Хиндистонда ўз мавқеларини мустақамлаб олган, Афғонистон ва Ўрта Осиёга интилаётган бир давр эди. Бу йиллари рус армияси ҳам Оренбургга ўрнашиб олиб, қелгуси юришларини Туркистонга қаратишни режалаштираётган эди. Инглизларга Ўрта Осиёнинг сиёсий аҳоли, географик мавқеи, аҳолиси, армияси хақида аниқ маълумотлар хаво билан сувдек зарур эди. Улар Ўрта Осиёга юборган бир неча сайёҳлар мақсадга эриша олмади: қатл этилди, қўлларда сувсизликдан нобуд бўлди, чегараларда ушлаб қолинди. Армин Вамбери инглизларнинг сўнги умиди эди. У бу умидни тўла оқлади. Вамбери ақлли эди, илмли эди, айёр эди. У ҳар қандай қийинчиликка жисмонан чидади, чунки ёшлиги қийинчиликда ўтган эди; у ўз сафари давомида берилган ҳар қандай сўроқларга аниқ, тўғри жавоб берди, унинг илм доираси кенг эди.

А. Вамбери ўз хисоботида қиришни Лондонда 1864 йил 28 сентябрда ёзиб тугаллаган.

А. Вамбери Хева, Қўқон хонликлари ва Бухоро амирлигига оид тўла маълумотлар тўплай олди. Армин Вамбери ўз хисоботида сиёсий жабада бир неча йил кейин кечиши мумкин бўлган воқеаларни олдиндан башорат қила олди. Мана айрим далиллар:

а) А. Вамбери Хева хонлигига қарашли 32 шаҳар ва жойнинг Амударёдан қанча мил узокка жойлашганлигини аниқлаб чиққан.

2) Унинг аниқлашича, Бухоро амирлигининг армияси 40 минг отликдан иборат, қерак бўлганда 60 минг отликкача ошиши мумкин (169-186-бетлар).

3) Россиянинг Ўрта Осиё билан алоқа қиладиган йўллари: 1) Хева - Астрахан - Оренбург; 2) Бухоро - Оренбург; 3) Тошкент - Оренбург ва Қизилжар (Петропавловск); 4) Наманган ва Оксуб - Пулат (Семипалатинск) (201-бет).

А. Вамбери яна Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги йўлларни, уларнинг неча фарсадан иборат эканлигини ҳам хисоботида қиритган.

Вамбери Англияни Ўрта Осиёни Россияга бериб қўймасликка қақирган, рус армияси Ўрта Осиёга яқинлашиб қелаётганлигидан оғохлантирган. «Айрим одамлар Лондонда Ўрта Осиё бизга қерак эмас, қерак бўлса руслар олаверсин, деб юришибди», - ёзади хисоботида А. Вамбери. - Англиянинг ҳинд ерларига Россиянинг яқинлашиб қелишига

бефарк караши менинг аклимга сигмайди. Россиянинг Ўрта Осиёдаги хатти-харакатининг муваффакият козонишига шубха килмаса ҳам бўлади. Лекин Россия факат Бухоро билан чегараланадими? Ва у ўз интилишларини Амударё билан чегаралайдими? Мен Россия Туркистонни забт этганидан сўнг, бир кун келиб, Афғонистон ёки Шимолий Хиндистонга караб юришдан ўзини тия олишини тасдиқлайдиган сиёсатдон билан учрашишни истар эдим. У хисоботини шу сўзлар билан тугаллайди: «Менинг камтарона фикрим шу. Британия шери рус айиги билан бу мамлакатларда душманлик муносабатида бўладими ёки ака-укаларча ўз ўлжаларини тенг бўлиб оладиларми - бу шундай масалаки, ўзини филологик тадқиқотларга багишлаган бир дарвиш сифатида мен бунга якинрок ёндоша олмайман» (221-бет). Тарих шунга аниқлик киритдики, бу масалага энг якин ёндашганлардан бири мана шу дарвишнинг ўзи бўлиб чиқди. 1864 йили 10 сентябр куни чиққан сониди «Лондон Дейли телеграф» газетасининг Петербургдаги мухбири руслар Тошкентни ишгол этганлиги хақида хабар беради. А. Вамбери ўша кунги хисоботида бунинг тўғрилигига ишониб бўлмайди, бироқ руслар у ерда харакат килаётганликларига шубха йўқ, деб ёзади (221-бет). Вамбери бу масалада ҳам ҳақ бўлиб чиқади. Хакикатан ҳам, генерал Черняев 1864 йил 1 октябр куни ўз аскарлари билан шахарга якинлашади ва 2 октябр куни Кўкон йўлига чиқиб, шу томондан шахарга хужум уюштиради. Лекин бу хужум натижасида, унинг кўмондонлигидаги аскарлар талафот кўради, подполковник Обух ўлади, подполковник Лерхе ярадор бўлади. Бу муваффакиятсиз хужум туфайли, генерал Черняев аскарларидан 18 киши ўлади (2 таси офицер) ва 60 киши ярадор бўлади (2 таси офицер). Бу отряд 4 октябр куни Тошкентдан узоклашиб, 7 октябр куни Чимкентга кайтиб боради (бу ҳақда қаранг: А. И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. С. Петербург. Военная Типография в здании Главного штаба, 199, стр. 227).

Тошкентни руслар 1865 йил 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси каттик хужум билан забт этишади (ўша китоб, 223-бет).

Бу хисоботидан сўнг, А. Вамбери нимага эришди, деган савол тугилади. Рус совет ёзувчиси Н. Тихоновнинг анча юзаки битилган «Вамбери киссаси»да (Тошкент, 1963) бу саволга Вамбери тилидан шундай жавоб берилади: «Тортган машаккатларим, оқарган сочларим учун ҳеч ким бир пакир тўламади» (шу китоб, 54-бет). Бу, албатта, хакикатдан йирик фикр. Кейинги йиллари топилган хужжатлар шуни кўрсатадики, алоҳида хизматлари эвазига Армин Вамбери, америкалик олим Х. Б. Паксойнинг аниқлашича, Британия Ташки ишлар идораси томонидан мунтазам ойлик, кейинчалик пенсия билан таъминланиб турган (бу ҳақда қаранг: Х. В. Паксой. Ўрта Осиёнинг янги дostonлари. «Сентрал эйшан сервей» журнали 6-том, 1-сон, 1987, 91-бет). Агар . А. Вамбери 1913 йили вафот этганлигини эсласак, 49 йил давомида Британия можор сайёҳига пул тўлаб турган бўлиб чиқади. Инглизлар бекорга пул тўламаслиги барчага аён!

Лондонда бир йил туриб, А. Вамбери 1864 йилнинг охирида Ўрта Осиё бўйлаб саёхат китобини инглиз тилида чиқаради ва Европага машхур бўлиб кетади. Бир йилдан сўнг-1865 йили Париж орқали ўз ватанига кайтади ва Будапешт университетида шарк тилларидан профессор лавозимида ишлай бошлайди.

А. Вамбери 1913 йил 15 сентябр куни Будапештда 81 ёшида вафот этган.

ВАМБЕРИНИНГ АСАРЛАРИ

Армин Вамберига шухрат келтирган асар, сўзсиз, 1864 йили Лондонда инглиз тилида чиккан «Ўрта Осиё бўйлаб саёхат» китоби хисобланади. Бу китоб икки қисмдан иборат бўлиб. 1-қисмда унинг Ўрта Осиёга қилган саёхати хотиралари ўрин олган, 2-қисмда эса туркманлар, Хева, Бухоро, Кўкон, Хитой, Туркистон тарихи, сиёсий ахлоқи, географик маъкеи ўрганилган. Бу китобнинг 23, 24 боблари Англия учун керакли Вамбери чикарган хулосалардан иборат. 23 бобда Ўрта Осиёнинг ички ва ташки сиёсий алоқалари ўрганилган, охириги - 24 боб Ўрта Осиёда русларнинг инглизлар билан рақобати. Россия ва Англиянинг Ўрта Осиёга нисбатан тутган ўрни, деб аталади. Бу бобда А. Вамбери ўша давр Англия ҳукмрон доиралари учун тайёрлаган хулосаларини баён қилади. Бу китоб бир пайтнинг ўзида Россия учун ҳам аҳамиятли эди. Шунинг учун бўлса керак, у дархол рус тилига таржима қилиниб, 1865 йили С-Петербургда босилиб чиқади.

Мазкур китобни Гарбдаги айрим мутахассислар жуда қисқалиқда танқид қилишади. А. Вамбери бу танқидни тан олиб, 1868 йили «Ўрта Осиё очерклари» китобини нашр эттиради. Бу китоб биринчисини тўлдиради. У 17 бобдан иборат бўлиб, Ўрта Осиё халқлари тарихи ва ўша давр ҳаётининг турли масалаларини ёритишга бағишланган. Унда Хева саройи, уч хонликнинг ишлаб чиқариш қучлари, Ўрта Осиёдаги турон ва эрон қабилаларининг этнографик хусусиятлари, Ўрта Осиё адабиёти қабил масалалар устида тўхтаб ўтилган. Бу китобнинг Ўрта Осиё адабиёти бобида Оллоёр, Низомий, Навоий, Фузулий, Машраб газалларининг таржималари, «Қиссаи Сайфулмулк» асаридан бир парча келтирилган. Хусусан, Алишер Навоий ҳақида А. Вамбери ушбу фикрларни баён қилади: Машхур кишилар Навоий асарлари билан фахрланишади... «Навоий қам учрайдиган шеърят даҳосидир, у жуда ҳам маҳсулдор шоир бўлган. У ўзидан сўнг шеърят, тарих, одоб ва мантиққа оид 32 асар қолдирган... Унинг Ўрта Осиё туркий шевагини улуглаганлигини, юқори даражага кўтарганлигини тан олмаслик мумкин эмас». (340, 341-бетлар). Бу китоби ёзилган йилларгача А. Вамбери Навоий асарлари билан тўла танишиб чикмаганлиги сезилади. У «Лайли ва Мажнун»ни тесқари «Мажнун ва Лайли» деб атайди. «Қиссаи Сайфулмулк»ни Навоий қаламига мансуб асар, деб хисоблайди.

1867 йили Вамберининг бошқа бир китоби чоп этилади. Бу унинг шу қунларгача ўз қадрини йўқотмаган «Чигатой тилидан қўлланма» асаридир. Бу китоб немис тилида Лейпциг шаҳрида босилиб чиқади. Асар уч қисмдан - илмий тадқиқот, матнлар ва лугат қисмларидан иборат. Китобнинг биринчи қисмида тилнинг грамматик қурилишига оид маълумотлар, 2-қисмида Тохир ва Зухра, Юсуф ва Аҳмад, Хурилик ва Ҳамро қабил асарлар келтирилади. А. Вамбери бундан ташқари 112 ўзбек халқ мақолини ўзбек тилида келтириб (араб ва лотин ёзувларида), немис тилидаги таржимасини ҳам беради. Оллоёр, Насимий, Навоий, Фузулий газалларидан намуналар ҳам бу китобдан ўрин олган.

Вамберининг илмий жихатдан қатта аҳамиятга молик асарларидан бири - унинг 1873 йили ёзилган «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» китобидир. Муаллиф Мовароуннахр (икки қарё оралиги)ни Трансаксония атамаси билан беради. Бу китобида у Бухоронинг энг қадимги даврларидан то XIX аср иккинчи ярмигача бўлган тарихини эълон қилинган ва эълон қилинмаган, ўзи Ўрта Осиёдан олиб қетган қўлёзмалар асосида баён қилади.

Унинг китоби икки қисмдан ташкил топган: «Қадимги ёки Мовароуннахр тарихи» ва «Янги ёки Бухоро амирлиги тарихи».

Вамберининг барча асарлари билан танишиб чиққан киши унинг бир хусусиятига эътибор бермасдан қолмайди: У олдинги асарларида йўл қўйган хатоларини кейинги китобларида эътироф этиб, уларни тўғрилашга ҳаракат қилади. Бир қанча Гарб олимлари ўрта аср ўзбек тилини чигатой тили атамаси билан номлаб келадилар. Вамбери ҳам ўзининг «Чигатой тили қўлланмаси» китобида худди шу йўлдан борган. «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» китобида бу хатосини тузатишга ҳаракат қилиб ёзади: «Қўпгина Европа олимларининг, уларга мен ҳам ўзимнинг «Чигатой тилидан қўлланма» асаримда қўшилган эдим, фикрлари икки қарра хатодир... Биринчидан, Ўрта Осиё аҳолиси ҳеч вақт ўз юртини ҳам, ўз тилини ҳам чигатой деб атамаган. Бу ном Амударёнинг у томони Эронда форслар томонидан қўлланилган. Бу ўлканинг аҳолиси ўз юртини Туркистон, ўз тилини туркий тил, деб атаб келган. Иккинчидан, Чигатой мусулмонлар томонидан нимага эришган бўлса эришган, лекин муҳаббатга, ҳурматга эришмаган» («Бухоро ёки Трансаксония тарихи», 158-бет).

Вамбери бу китобида Темур тузуклари ҳақида ҳам қизиқ маълумот беради: «Инглиз маёри Деви Европага Хиндистондан олиб келган Тузуки Темур 457 саҳифадан иборат бўлиб, унинг саккиздан бир қисми форс тилида эди. Чигатой тилида ёзилган асл нусха Яман губернатори Жаъфар қутубхонасидан топилган. У аввал форс тилига, сўнгра 1830 йили маёр К. Стюарт томонидан инглиз тилига ўғирилган» (183-бет).

А. Вамбери Амир Темурга шундай таъриф беради: «Хирот ва Халаб олимлари билан баҳсга киришиб, ўзига ўхшаб фикрламаганларини муқофотлаган одамни қаҳри қаттиқ ва ёввойи дейиш мумкинми! Бурсадан Самарқандга юк хайвонларига бутун бошли бир қутубхонани ортиб, қўчириб келтирган кишини қаҳри қаттиқ ва ёввойи дейиш мумкинми! Шунинг учун ҳам Темурни Чингиз билан тенг қўювчилар икки қарра хато қилдилар» (219-бет). Вамберининг кўрсатишича, Темур саройида хорижий олим ва рассомлари қўп бўлишган, бироқ мамлакатнинг расмий тили доимо туркий бўлиб қолган. Темурнинг ўзи равон ва таъсирли туркий тилда ёзган «Тузуқлар»и буни исботлайди.

Вамбери китобида Улугбекни улуглайди, унга тўғри, холис баҳо беради: «Улугбек Гарб дунёсида бир неча аср кейин ҳам номи ҳурмат билан тилга олинадиган ягона темурийлар сулоласидан эди... У ҳукм сурган давр темурийларнинг олтин даври саналади».

Темурий сулоласи ҳақида фикрларини А. Вамбери Бобурга берган баҳоси билан яқунлайди: «Бобур Мирзо ўз асарида («Бобурнома» - Х. И.) бизнинг кўз ўнгимизда ҳам шоир, ҳам сиёсатдон, ҳам файласуф шаклида гавдаланади. Туркий ва форсий халқларнинг адабиётида ўзида шунчалик фойдали фикрларни оддий, равон тилда баён қилган биронта бошқа бунга ўхшаш китоб йўқ».

ҚўНГИРОТЛИК МУЛЛА ИСХОК, ҚАЙДАСИЗ?

Вамберининг «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» китобидан маълумки, у Хеванинг Муҳаммадамин мадрасасида асли Қўнғиротдан бўлган мулла Исхокни учратиб қолади. Мулла Исхок Маккага боришни орзу қилиб юрган. Вамбери билан танишгач, у ҳам

Маккага боради, деб ўйлаб унга хамрох бўлган. Хевадан сўнг Бухоро, Самарканд ва Каршида бирга бўлишиб, А. Вамбери мулла Исхок ва яна номаълум икки хожи билан Хирот томон кетишади. Мулла Исхок сафар чогида хакикий дўстлик намунасини кўрсатади. Вамберининг тан олиб ёзишча, уни хамма тарк этган, бошка хамрохларининг бари ташлаб кетган, лекин бутун сафар чогида биргина мулла Исхок уни ёлғиз колдирмаган. Бунинг устига, у хар вақт ёши улуг бўлган Рашид Афанди - Вамбери билан бир косада овқат емаган, Вамбери овқатдан олиб бермагунча унга кўл тегизмаган, у билан бир каторда, ёнма-ён, тенг туришни хам одобдан деб билмаган. «У энг халол, очиккўнгил инсон эди, унинг гараздан йирок, соф муносабати хавф-хатарга тўла ёлғиз йўлимда менга далда ва суянчик бўлди», деб эслайди сайёх.

Мулла Исхокнинг такдири билан танишгач, нима сабабдан Вамбери уни Европага ўзи билан олиб кетган, деган савол тугилади. Бу саволга «Ўрта Осиё очерклари» китобида А. Вамберининг ўзи жавоб беради: «Билимга интилиш ва менга яқинлиги ёш мулладан, чиндан хам, бирор арзирли киши чиқини хис этганимда сўнг, ўша захоти мен уни ташлаб кетмасликка ва иложи бўлса, ўзим билан Европага олиб кетишга қарор қилдим. Мен бу қарорга Хиротга етмасимиздан анча олдин келган эдим. Мен биринчи танишганимдаёқ унинг қалби софлигини сезгандим, бу масалада мен ҳеч қачон адашмаганман» (143-, 145-бетлар).

Истанбулга етиб келишганда, А. Вамбери мулла Исхок кўлига пул бериб, Маккага бориладиган йўлни кўрсатади, лекин мулла Исхок ундан ўзини танҳо колдирмасликни, Фарангистонни (Европани- Х. И.) бир кўриб, яна Истанбулга қайтажагини илтимос қилади. Шундан сўнг Вамбери мулла Исхокни Венгрияга бирга олиб кетиб, у ерда дўстлари кўлига топширади ва ўзи Лондонга қараб йўл олади.

А. Вамберининг дўсти мулла Исхокни кишлокдаги бир уйга жойлаштиради, Вамбери эса Лондондан бир йилдан сўнг қайтади. Бу вақт ичида мулла Исхокнинг такдири нима кечди, деб ўйлаш мумкин. Бу ҳақда А. Вамбери ушбу маълумотни беради: «Бир йилдан сўнг Англиядан қайтиб келсам, қайси кўз билан кўрайки, мулла венгер либосида, салланинг ўрнида сўнгги модадаги причёска. Венгер тилини тез ўрганиб олган. Менинг мулла хамма ёқтириб қолган. Бир сафар уни башанг қийинган, кўлларида кўлқоп, қайсидир хоним билан берилиб суҳбатлашиб турганини биринчи бор кўриб, рост, қулишга ҳолим қолмади. Икки йил аввалги Хева мадрасаси мулласининг ҳозирги башанг кўринишини қаранг» (150-бет).

Мулла Исхок хакикатан хам венгер тилида ўқиш ва ёзишни яхши ўзлаштириб олганидан сўнг, уни Д. Вамберининг дўстлари Венгрия Фанлар академияси кутубхонасининг Шарк кўлёмалари бўлимига ишга жойлаштириб қўядилар. Мулла Исхок кейинчалик венгер тилидан ўзбек тилига айрим асарларни таржима қилган. Венгер ёзувчиси Янош Аренинг «Ажойиб оху хақида афсона» достонининг мулла Исхок қилган ўзбекча таржимасини мижор олим Г. Кара нашр эттирган. Мулла Исхок венгер олимларига ўзбек тили, Ўрта Осиё тарихи бўйича асар ёзишларида ёрдам берган, улар фактик далилларни мулла Исхокдан олишган.

Бу тарихий воқеанинг ачинарли томони шуки, мулла Исхокнинг сўнгги ҳаёти, қилган ишлари хусусида материаллар ҳали топилганича йўқ.

Венгриялик кинорежиссёр, Вамберининг мухлиси Жозеф Киш А. Вамбери билан мулла Исхокнинг бирга тушишган расмини топишга муваффақ бўлди. Бу расм қайси шаҳарда - Техрондами, Истанбулдами ёки Пештдами олинганлиги номаълум. Мулла Исхок ўз

устози олдида одоб саклаб тик турибди, А. Вамбери шаркона ўтирибди. Армин Вамбери ва унинг хамрохи мулла Исхок хакидаги тарих мана шулардан иборат. Биз Армин Вамберига бахо бераётганимизда, унинг дарвишлигини бўрттириб кўрсатиб, саёхатининг фақат саргузашт томонларига эътибор берибгина колмасдан, дарвиш кийимини кийишга уни кандай шароит ва ким мажбур қилганлигини ҳам эътибордан соқит этмаслигимиз лозим.

Хайрулла Исматуллаев

«Фитна санъати» (2-китоб, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1993) китобидан олинди.